

**МЕТА І ЗАВДАННЯ СЕРТОРІЯ У ВІЙНІ ІЗ СУЛЛАНСЬКИМ
РИМОМ (80-72 РР. ДО Н. Е.)**

Проблема місця людини у світі, суспільстві, в особистому житті завжди викликає жвавий інтерес серед науковців. Тим більше, якщо справа йде про місце індивідумів у складні перехідні епохи історичного розвитку різних соціумів. Досвід життя римського політичного діяча і полководця Квінта Серторія під час трансформаційних явищ кінця Республіки дає величезний простір для аналізу механізмів життєдіяльності людини (чим вона живе й керується) не тільки для даної соціосистеми зазначеного періоду, але і дозволяє проводити паралелі з іншими подібними історичними явищами в інших суспільствах та епохах. Тим більше це викликає інтерес у сучасних умовах, що склалися з поч. 90-х рр. в Україні та на всьому пострадянському просторі. Зараз ми також спостерігаємо певний розвал соціально-психологічної, економічної й політичної стабільності в суспільстві періоду трансформації відповідних систем у нашій державі.

Стан наукової розробки із проблематики діяльності та життя К. Серторія на сьогодні не можна назвати задовільним. Праця виходило дуже небагато. У контексті загальної римської історії цю проблематику дослідники піднімали, починаючи від Т. Моммзена¹. Серед окремих досліджень про Серторія слід виділити працю А. Шультена² (вона була присвячена насамперед політичному аспекту його діяльності) та дослідження Ю. Б. Циркіна³, який комплексно розглянув зв'язок між громадянськими війнами й політикою романізації Іспанії, здійснювану Серторієм. В цілому питання зв'язку даного історичного діяча з перипетіями перехідної епохи в римському суспільстві кінця Республіки залишається досі відкритим.

Квінт Серторій, як активний учасник громадянських конфліктів 80-70-х рр. I ст. до н. е., як і багато його сучасників, зазнав певних трансформацій у свідомості. Характер його діяльності змінювався напрочуд суперечливою поведінкою й учинками особливо на протязі так званої Серторіанської війни (80-72 рр. до н. е.), - періоду політичної еміграції в іспанських провінціях Республіки, що стала

кульмінацією його життєвої драми. Останнє є невирішеним, на наш погляд, питанням і заслуговує окремої уваги.

Необхідно комплексно проаналізувати на фактичному матеріалі співвідношення цілей і завдань, які ставив Серторій, із суворими реаліями війни, що й було причиною неадекватної поведінки полководця. Для повноти аналізу нам не обійтись без загальної картини діяльності Серторія 80-70-х рр.⁴

Про першу половину його життя відомо не багато. Він походив із вершництва сабінського міста Нурсія і перші 35 років робив притаманну римлянам кар'єру. Ще юнаком він бився проти кімрів і тевтонів під командування Цепіона, а потім Марія. Уже в першій своїй битві при Араузіоні відзначився як хоробрий і сильний воїн⁵. Після переможної війни з варварами його відправили в Іспанію військовим трибуном в армію Тіта Дідія в 90 р. Саме тоді Серторій уперше мав справу з місцевим населенням. Там він ледь не загинув від повсталих тубільців. Завдяки своїм військовим талантам та хитрощам він прославився серед іспанців та римлян, задавивши повстання кельтіберів та істургійців у місті Кастулон⁶. Його військова кар'єра продовжилась в Цизальпійській Галії. Там він служив квестором, готуючи провінцію до назріваючої Союзницької війни і проявив себе як талановитий адміністратор. На полях Союзницької війни він приймав активну участь як один із командирів римлян (можливо був легатом Дідія)⁷. Був поранений, втративши око, чим дуже пишався як ознакою військової доблесті⁸. Ставши популярним, він у 88 р. висунув свою кандидатуру в народні трибуни⁹. Але проти нього виступив сам Луцій Сулла, який тоді був консулом. Це і забезпечило Серторію повну поразку. Наскільки відомо, Серторій не приймав участі в партійній боротьбі; його зв'язок із Дідієм обірвався, коли останній загинув у бою¹⁰, а свою популярність серед плебсу він явно переоцінив. В той час Сулла силоміць прибрав командування легіонами у війні з Мітридатом, спровокувавши громадянську війну. Але його положення в місті було досить хитким після не популярного в народі походу його армії на Рим. А Серторій був у zenіті слави, а отже, небезпечним і, головне не належав до оточення Сулли (можливо існувала особиста неприязнь між ними)¹¹. Серторій же, запам'ятавши цей урок, подався до прибічників Марія¹²-досить широкого руху проти сенатської олігархії 80-х рр. Із Суллою він залишався у ворожих стосунках до кінця. Особиста ненависть до цієї могутньої людини стала поворотним моментом у його житті.

Під час політичних усобиць 87 р. Серторій приєднався до Цинни, консула того ж року, але, зазнавши поразки, втік із міста¹³. Відомо, що під час диктатури Цинни (87-85 рр.) Серторій мав досить серйозні розбіжності з прибічниками Марія, особливо з Цинною, щодо доцільності запрошення, останнього в Рим¹⁴. Так Марій, прибувши до міста, влаштував справжній терор проти впливових олігархів, його особистих ворогів. Можливо, Серторій усвідомлював загрозу таких не популярних заходів, а також, що важливо, такі круті заходи суперечили традиційній моральній нормі римлян, від якої Серторій ще не встиг відійти¹⁵ і, тому знищив усіх рабів Марія (4 тис.), які чинили безчинства¹⁶.

Цікавий факт - джерела мовчать про те, що робив Серторій під час відносно мирного панування маріанців. Можливо, він отримав те, що хотів - трибунат, а можливо, він став претором. Принаймні Плутарх¹⁷ зазначав, що Серторій мав консульські права в Іспанії, а Аппіан¹⁸ указував, що цю провінцію віддали йому під управління як полководцю. Тобто це означало, що кліка Марія прагнула позбутися його як політичного суперника, відправивши його в далеку провінцію¹⁹. Так чи інакше, але Серторій не зміг прижитися, а ні при Суллі, а ні при правлінні маріанців, що діяли не тільки всупереч його інтересам, але і часто-густо нормам традиційної римської моралі. Таким чином, після смерті Марія, син останнього став консулом проти волі Серторія, а аристократи - "різні Карбони, Норбани й Сципіони", погано вели війну проти переможного Сулли²⁰. Нарешті, бачачи безперспективність війни проти Сулли в Італії він відправляється й Іспанію щоб створити там базу для "друзів" розбитих на Батьківщині. Щодо друзів, то тут, напевне, мова йшла про особисту партію Серторія та про односторонців у війні із Суллою. Але невдовзі він був вибитий з Іспанії сулланцем Аннієм²¹. Переслідуваний останнім, Серторій з трьома тисячами воїнів відступив у Новий Карфаген, звідки переправився в Африку. Там він зазнав нападу мавританців і знову був змушений відправитися в Іспанію разом із кілікійськими піратами²².

В Південній Іспанії, де річка Бетіс упадає в Атлантичний океан, він зустрів мореплавців, які йому розповіли про два острови, що знаходяться в 10 тис. стадіїв від Африки. Ці острови називалися блаженними²³. За описом моряків ці острови являли собою земний рай, де дують м'які та вологі вітри, земля там плідорідна так, що плоди ростуть самі по собі; місцевим мешканцям не треба навіть займатися землеробством. І

Серторій запалився ідеєю поселитися на цих "Єлісейських полях" і "жити там безпечно, не знаючи там ні тиранії, ні нескінченних війн"²⁴. Таке прагнення аж ні як не в'язалося із традиційним поведінковим типом римлян, для яких відмова від причетності до *res publica* навіть у спотвореному в той час вигляді (задля власної наживи і суспільного положення) було чимось незбагненим. Цілком слушна думка, що таке прагнення полководця втекти від жахливих реалій світу свідчило, по-перше, про серйозні зрушення у світосприйнятті окремої частини громадян, доведених до відчаю кривавими подіями громадянських війн²⁵; по-друге, особливістю положення Серторія, у якого забрали шанс бути у вирі політичної й громадянської діяльності на Батьківщині. Але замість спокою кілікійські пірати втягнули його в боротьбу за мавританський престол²⁶. А в 80 р. повсталі лузітани запропонували Серторію командування у війні проти Рима²⁷. Настала черга взяти реванш за попередні невдачі.

Щодо лузітан, то вони вже давно у своїх стосунках із Римом вибирали собі патронів із числа добре знайомих їм діячів²⁸. А Серторій, як відомо, був добре знаний серед місцевого населення своїми подвигами. Адже він серед відомих намісників яскраво виділявся у своїх діях. Коли, ще у 83 р. він відступив в Іспанію, то знизив податки і став розміщувати воїнів не в місцевих поселеннях, а в приміських зонах²⁹. Усе це посилювало його популярність.

За всі свої успіхи Серторій мав завдячувати місцевому населенню. Лузітани визнали його своїм стратегом-автократом (головнокомандуючим із необмеженими правами³⁰), що можливо означало визнання його верховним вождем. Лівій називає общини, що підтримували його союзниками³¹. Вірогідно між ними і Серторієм були оформлені союзи. Вони підпорядковувались йому і мали постачати війська й зброю. З них, напевне, стягувалися податки. Ймовірно, під час перерви у військових діях він збирав представників цих общин, де розповідав про свої плани і давав розпорядження³². Значна частина іспанців присвятила себе своєму патрону. Вони давали клятву вмерти разом із ним, ризикували собою, виносячи Серторія з поля бою³³. Як клієнти вони виконували його накази, воювали і, Серторій щедро їм платив: роздавав золото й срібло, виконував їх побажання, давав їм усе необхідне³⁴. Авторитет Серторія значною мірою зміцнився завдяки містичній вірі кельтіберів у свого вождя, якому благоволили боги. Граючи на міфологічних віруваннях тубільців, він створив образ

улюбленця богині Діани (її культ там був в особливій пошані). Його ручна біла лань, котра завжди супроводжувала свого хазяїна, була символом богині. Під час важливих рішень він робив вигляд, що богиня через лань передає йому свою волю³⁵.

Для протистояння римським легіонам Метелла Пія (Сулланський полководець відправлений в Іспанію на боротьбу із Серторієм в 78 р.) та з 77 р. Помпея, які в сумі задіяли 120 тис. піхоти, 6 тис. вершників, 2 тис. лучників і пращників³⁶ Серторію необхідно було створити мобільне боєдатне військо. В основній масі його армія складалася з кельтіберів. Такий стан речей був викликаний унікальністю становища Серторія. Але на чолі стояли римські офіцери³⁷. Вірогідно, це робилося в руслі традиційної римської військової політики, де, формально, іспанці усвідомлювалися як допоміжні війська. З іншого боку, це мало підняти боєдатність війська. Кістяк армії (20 тис. піхотинців і 1500 вершників) складали римські війська - залишки легіонів Марка Лепіда, консула 77 р.

В Осці (іберійський Больскан), що стала столицею Серторія і, яка була розташована в мало романізованій області та яка знаходилась не далеко від основного театру військових дій (схід і північний схід) Серторій улаштував школу для дітей місцевої знаті, котрим давав римську освіту. Звичайно, в освіті, в одязі на римський зразок (тоги з пурпуром) відчувалася в значній мірі демагогія. Діти були на становищі заручників. Але не слід відкидати, що Серторій, імовірно, виховував майбутніх римських громадян місцевого походження - опору Рима на цих землях. Плутарх відмічає, що було вже 2600 чоловік, яких Серторій називав римлянами³⁸. Така романізація якісно відрізнялася від традиційних республіканських методів. В майбутньому Ю. Цезар буде широко застосовувати подібну політику. За Цезаря й Августа римських колоній і общин із римським правом стане вже 26. Покищо існували тільки колонії - Італіка і Кордуба³⁹. Там же Серторій карбував монети. Оські денарії складали скарби всієї східної частини ближньої Іспанії і, безперечно, були місцевого типу⁴⁰. Сама кількість монет, що призначалися для місцевого вжитку, говорить, проте, що Серторій, вірогідно, не просто збирав у союзних общинах усе необхідне, а ще й купував. Цей факт збільшував його авторитет і доповнює його провінційну політику.

Отже, завдяки новій проіспанській політиці у поєднанні з римським командним началом він за перший рік війни (80 р.), він вибив із Близньої Іспанії всіх сулланських полководців - Котту, Фуфідія, Доміція Кальвіна. В Дальній Іспанії він, імовірно, звузив сферу впливу Метелла до мінімуму. В 77 р. до нього приєднався претор Перперна із 20 тис. війська - залишки армії консула Лепіда, який спробував у 77 р. провести ревізію султанських порядків військовими методами, але був розбитий і невдовзі помер. Проте це зміцнило військову міць Серторія в Іспанії. Таким чином, він уже контролював значну частину Іспанії (південна й центральна області) і став загрожувати самому фактові присутності римлян на пів-ві.

Помпей, якого надіслав сенат у 77 р. на поміч Метеллу, інформував уряд про загрозу походу Серторія в Італію⁴¹. Плутарх повідомляє, що "колишні консули та інші впливові люди" обіцяли допомогу, ладні були виступити проти уряду⁴², якщо Серторій вирушить в Італію. Напевне, Серторія вдома підтримували більш широкі верстви населення - плебс. На це вказує факт, що, на наступний рік після завершення війни в Іспанії (71 р.), закон Плавтія проголосив амністію прибічникам Лепіда й Серторія. Тим більше, цей закон активно підтримував молодий Ю. Цезар⁴³, який грав на настроях плебсу.

Тим часом, одночасно, повернувшись до великої політики, Серторій починає створювати уряд, альтернативний римському. Він створив сенат, котрий складався, спочатку, із його особистої партії - "друзів". Аппіан⁴⁴ оцінив цей акт як глузування над сенатом у Римі. Це говорило не тільки про негативне ставлення александрійця до руху Серторія, але і про те, що справжніх сенаторів там не набралось навіть із прибуттям корпусу Перперни в 77 р. Принаймні, традиція мовчить про наявність серед емігрантів-серторіанців носіїв сенаторського звання. З числа "сенаторів" Серторій призначав преторів і квесторів⁴⁵. Перперна й Гітурлей, вірогідно претори, були відправлені, щоб захопити східне морське узбережжя та для окремих операцій проти Помпея і Метелла. Квестор М. Марій був відправлений до царя Мітрідата в 74 р. для переговорів. Він же в провінції Азія від імені Серторія, в якості стратега⁴⁶ в оточенні лікторів, "дарував окремим містам волю" (напевне, статус "вільних общин"), інших звільняв від податків⁴⁷. Тобто діяв як намісник, можливо у званні претора. Характерно, що при призначенні магістратів принцип

виборності не діяв. Серторій призначав особисто. Це було справжньою новацією. Але Рим не пішов по цьому шляху. Навіть Сулла і Цезар, призначаючи сенаторів, робили це за ширмою виборів. А бюрократичний апарат у часи імперії будувався поряд із республіканськими органами влади. В державі Серторія бюрократичне начало було вирішальне. Що свідчило про появу нового типу римської держави. А. Шультен навіть зробив висновки, що держава Серторія значною мірою стала попередницею провінційних імперій III ст. н. е.⁴⁸

Серторій використовував також кілікійських піратів⁴⁹ - теж ворогів римського уряду. Серторій улаштував для них укріплену базу в порту Діаній⁵⁰.

Отже, без сумніву, спираючись на численний фактичний матеріал можна констатувати, що розумне використання іспанських племен, формування нового уряду, покликаного, імовірно, стати ядром для нового сенату в Римі в разі перемоги та хитке положення олігархічного уряду в Римі свідчило про те, що Серторій мав на меті створити міцну базу в Іспанії, що поки що йому вдавалося і потім перенести війну в Італію (до того ж надавала оптимізму звістка про смерть Сулли в 78 р.).

Однак, цього не сталося. В 77 р., як уже зазначалося, консул Лепід був розбитий в Італії. Ми не будемо тут вдаватися у подробиці політичної боротьби в Римі, зазначимо тільки те, що виступ Лепіда не був узгоджений з емігрантами в Іспанії, принаймні свідчень про це не залишилося. Повстання було скоріше авантюрою ніж чітко спланованим переворотом. Намагаючись зайняти місто, він був розгромлений іншим консулом Квінтом Катуллом⁵¹. Рештки його армії змушені були рятуватися у Серторія. Як відомо, їх привів Перперна. Одночасно в Іспанію прибув і Помпей зі свіжими легіонами. Ситуація для Серторія тільки ускладнювалась. Присутність двох римських армій робила нереальним похід в Італію. Походу в Італію не могло статися і з інших причин. Серторій, як тільки би він залишив Іспанію, втратив би свою військову та економічну підтримку, оскільки, переважаючи більшість його армії становило тубільне ополчення. Разом із ним було важко воювати проти римських легіонів, адже варварське ополчення було не рівня римлянам у відкритому бою. Дисципліна іспанців залишала бажати кращого. З таким військом він так і не знищив війська Метелла і Помпея, не дивлячись на те,

що останній писав до сенату про свій критичний стан із продовольством та платнею легіонерам⁵². Тим часом гинули найкращі офіцери Серторія, як, наприклад, квестор Гітурлей⁵³.

Серторій не зміг підключити до війни на своєму боці римсько-італійських колоністів, яких в Іспанії на момент повстання Серторія вже проживала значна частина. Вони селились в долині р. Бетіс та в інших місцях східного узбережжя. Саме на них розраховував Серторій під час свого перебування там у 83-81 рр.⁵⁴ Але, коли він став на чолі варварів, ситуація різко змінилася. Населення цього району під час Серторіанської війни було проти повсталого полководця. Про це свідчать ряд фактів. Так мешканці Кордуби віддавали почесні Метеллу після однієї з його перемог над Серторієм. Місто Лаврон, що було на боці прибувшого в 77 р. Помпея, довелося узяти штурмом і спалити⁵⁵. Серторій головним своїм портом зробив Діаній, який не був значним морським містом на східному узбережжі. Причиною такого могла бути проіспанська політика Серторія, що налякала італіків, які боялися втратити тут свої привілеї, адже вони займали майже таке саме положення, що й римські поселенці⁵⁶. Таким чином, східне узбережжя, що було стратегічно необхідним Серторію було повністю антисерторіансько налаштованим. Це досить ускладнило ситуацію. У римлян тут тепер була своя економічна база та місце для перегрупування.

Більше того, саме оточення полководця і, особливо, Перперна давно виношували "порожні плани щодо верховної влади"⁵⁷. Тут були на лице не тільки особисті заздрощі аристократа Перперни⁵⁸ та його прибічників до свого не такого знатного "імператора", але і протиріччя між римлянами та кельтіберами, вимушено пов'язаними однією війною й державою. Так, серед римських емігрантів ширилось невдоволення фактом виключної прихильності Серторія до варварів - він довіряв свою тілоохорону тільки іспанцям⁵⁹. З часом, через затяжну, фактично, громадянську війну віра у свого полководця втрачалася і серед солдатів - перебіжництво до стану противника посилювалось в останні роки війни⁶⁰.

На Батьківщині Серторій був проголошений "ворогом римського народу"⁶¹. А сама війна була оголошена зовнішньою. На це вказує те, що після закінчення війни Метелл і Помпей отримали триумф⁶². Таким чином, не було реальних можливостей здійснити задумане.

Отже, на що міг розраховувати Серторій? Поміж рядками плутархової біографії полководця впливає цікавий факт. Він надсилав листи римським полководцям із пропозицією амністувати його і, напевно, весь емігрантський осередок, кожний раз після своїх перемог - повідомляє Плутарх⁶³. Серторій прагнув отримати амністію, а, отже повернутися додому переможеним, але прощеним. Його найбільші військові успіхи припадали на 75 р.⁶⁴ (битви при Сукроні й Сагунті), але вони не дали військової перемоги у війні. Вірогідно, він уже тоді надсилав листи римському командуванню. Звичайно, бажання отримати амністію залишалось чистою утопією і, напевне Серторій це усвідомлював. У дома він був надто небезпечним. Але це показове явище. Відомо, що найтяжчим ударом для громадянина була втрата зв'язків із полісом. В той час у Римі це ще сприймалося серйозно. Крім того, Серторій був одним із перших римських лідерів, що опинився у повній ізоляції по відношенню до *civitas*. А отже, коренем такої поведінки була нездатність усвідомити себе поза громадянською общиною. Саме цей факт можна трактувати як кульмінацію конфлікту між метою й можливістю, де привалюють суто людські індивідуальні мотиви, адже *civitas* набуває найбільш вужчого значення - дім.

Він розумів, що час працює проти нього. В 74 р. він іде на договір із понтійським царем Мітридатом - ворогом римського народу. Тут Серторій виступає як керівник римського уряду в екзилі альтернативного по відношенню до незаконного сулланського в Римі. Тому він із моральної точки зору міг вести переговори з Мітридатом і призначати намісника в провінцію Азія. Хоча ініціатором договору виступив Мітридат, котрого підштовхнули до цього, вірогідно, офіцери легата Марія Фімбрії, який командував армією у війні з царем Понту (85 р.) Магій і Фанній⁶⁵, Серторій скористався з цього. Вони прибули до Серторія в 74 р. і були зразу включені до сенату. Серторій підписав угоду на вигідних йому умовах. Віфінія й Каппадокія, два формально сателітні Риму царства підпадали під владу Мітридата, за це серторіанці мали отримати 40 кораблів і 3000 талантів⁶⁶.

Договір із понтійським царем через посередництво кілікійців давало начебто ще один шанс на успіх. Але, не дивлячись на нову війну з Мітридатом, велике повстання рабів в Італії, Рим надіслав в Іспанію ще два нових легіони⁶⁷. Війна Серторія з Римом ставала дедалі важчою.

В останні 73-72 рр. невдоволення в його стані давало про себе знати все частіше. Вороги в його таборі провокували повстання в союзних общинах тим, що піднімали податки та робили невинуваті утиски місцевого населення різними покараннями від імені Серторія⁶⁸. Внутрішня опозиція діяла, керуючись елементарною заздрістю до свого успішного полководця і суто римською пихатістю у відношенні до варварів. Проте мала місце й втома римлян-емігрантів від війни, яка вже на той час не могла принести лаврів перемоги. Цілком зрозумілі зміни, що сталися із психікою Серторія в останні два роки життя. Обидва наші джерела - Плутарх і Аппіан фіксують різку зміну у поведінці полководця. Так, Аппіан⁶⁹ зазначає, що Серторій в останній 72 р. став страждати дуже великою підозрілістю й жорстокістю в застосуванні покарань. Плутарх⁷⁰ намагається виправдати поведінку свого героя, але він теж дивується таким змінам у його "характері".

Серторій жорстоко обійшовся з хлопцями зі школи в Осці. Частина він стратив, частину продав у рабство⁷¹. Зрозуміло на такий жорсткий акт він пішов, щоб залякати повсталі общини, але це сильно контрастувало з його толерантною і навіть проіспанською політикою більш ранніх часів. Фізична розправа з опонентами римського походження теж мала місце⁷².

Таким чином, втрачені надії повернутися на Батьківщину, навіть на правах рядового громадянина, вороже оточення співгромадян у його власному таборі, відчуття безперспективності війни, тим більше війни із такими самими римлянами та звичайна втома⁷³ від такого стану речей, впливали на психічний, а, отже і на поведінковий стан Серторія. Тепер він, мабуть, усвідомлював, що Іспанія - його дім. А тому, зрозуміло, чому втомлений лідер емігрантів і верховний вождь кельтберів продовжував битися. Йому залишалося укріплювати свою аморфну державу тепер вже репресивними методами, караючи й знищуючи невдоволених римлян, топити у крові повстання іспанців та, очевидно, використовувати Мітридата для забезпечення життєздатності своєї держави із зовні.

Доля була жорстокою до нього майже все його життя, але вона змилювалась над ним в останнє в 72 р., коли він був убитий купкою своїх невдячних соратників.

Annotation

The article is devoted to important not investigated aspect of activity roman political and the military figure of the end of Republic

Quintus Sertorius - to connection between the purposes and tasks, which put Sertorius before itself in struggle against his political opponents (Sullan`s government) on the one hand and heavy realities of life on the other one. Special attention deserved the analysis of the life and activity of the commander during Sertorian war (80-72 B.C.), which was the culmination of his life drama.

Анотація

Стаття присвячена окремому, фактично, не дослідженому аспекту діяльності римського політичного і військового діяча кінця Республіки Квінта Серторія - зв'язку між цілями та завданнями, які ставив перед собою Серторій у боротьбі із політичними опонентами (сулланським урядом) з одного боку, та складними реаліями життя - з іншого. Okремо наводиться аналіз життя та діяльності полководця під час Серторіанської війни (80-72 pp. до н.е.), яка була кульмінацією його життєвої драми.

- ¹ Моммзен Т. История Рима. - Ростов-на-Дону; М., 1997. - Т. III. - С. 49-64; Машкин Н. А. История древнего Рима. - М., 1950. - С. 295-296; Ковалев С. И. История Рима. - Л., 1986 - С. 400-402; Трухина Н. Н. Политика и политики "золотого века" Римской республики. - М., 1986 - С. 54-55; Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о "золотом веке" в древнем Риме. - Новосибирск, 1994. - С. 75-76.
- ² Schulten A. Sertorius. Leipzig, 1929 (дані за: Циркин Ю. Б. Движение Сертория // Социальная борьба и политическая идеология в Античном мире. - Л., 1989. - 315с.).
- ³ Циркин Ю. Б. Вказана праця. - С. 144-162; Древняя Испания. - М., 2000. - С. 215-228.
- ⁴ Тут і далі до н. е.
- ⁵ Плутарх. Серторий, 3.
- ⁶ Саллюстий. История, I, фрагмент 88; Плутарх. Там само, 3-4.
- ⁷ Циркин Ю. Б. Движение Сертория - С. 144.
- ⁸ Плутарх. Там само, 4.
- ⁹ Там само, 4.
- ¹⁰ Циркин Ю. Б. Вказана праця - С. 145.
- ¹¹ Там само - С. 146.
- ¹² Плутарх. Там само, 4.
- ¹³ Там само 4; Аппиан. Гражданские войны, I, 65.
- ¹⁴ Плутарх. Там само, 5.
- ¹⁵ Там само, 4, 10; 13.
- ¹⁶ Там само, 5.
- ¹⁷ Там само, 6.
- ¹⁸ Аппиан. Там само, 86; 108.
- ¹⁹ Циркин Ю. Б. Там само - С. 146.
- ²⁰ Плутарх. Там само, 6.
- ²¹ Там само, 6.
- ²² Там само, 7.
- ²³ Там само, 8.

- ²⁴ Там само, 9.
- ²⁵ Чернышов Ю. Г. Вказана праця - С. 76.
- ²⁶ Плутарх. Там само, 9.
- ²⁷ Плутарх. Там само, 10-11; Ливий. Периох кн. 90.
- ²⁸ Циркин Ю. Б. Вказана праця - С. 148.
- ²⁹ Плутарх. Там само, 6.
- ³⁰ Там само, 11.
- ³¹ Ливий. Периох кн. 91.
- ³² Циркин Ю. Б. Там само. - С. 158.
- ³³ Плутарх. Там само, 15.
- ³⁴ Там само, 14.
- ³⁵ Там само, 11.
- ³⁶ Плутарх. Там само, 7.
- ³⁷ Там само, 22.
- ³⁸ Там само, 12.
- ³⁹ Дані за: Егоров А. Б. Рим на грани епох. Проблемы рождения и формирования принципата. - Л., 1985. - С. 73.
- ⁴⁰ Bennet W. H. The death of Sertorius and the coins // Historia. - 1961. - P. 69 (дані за: Циркин Ю. Б. Вказана праця. - С. 159.)
- ⁴¹ Плутарх. Там само, 27; Саллюстий. История. Письма, IV, 7.
- ⁴² Плутарх. Там само, 27.
- ⁴³ Светоний. Божественный Юлий, 5.
- ⁴⁴ Аппиан. Там само, 108.
- ⁴⁵ Плутарх. Там само, 22.
- ⁴⁶ Там само, 24; Аппиан. Митридатовы войны, 68.
- ⁴⁷ Плутарх. Там само, 24.
- ⁴⁸ Schulten A. Sertorius. Leipzig, 1926 - P. 67-68 (дані за: Циркин Ю. Б. Вказана праця - С. 160.
- ⁴⁹ Плутарх. Там само, 24.
- ⁵⁰ Страбон. География, III, 4.
- ⁵¹ Ливий Периох кн. 90; Аппиан. Гражданские войны, I, 107.
- ⁵² Саллюстий. История. Письма, IV, 4-6.
- ⁵³ Ливий. Периох кн. 91.
- ⁵⁴ Плутарх. Там само, 6.
- ⁵⁵ Там само, 18; Помпей, 18; Аппиан. Гражданские войны, I, 109.
- ⁵⁶ Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. - М., 1965. - С. 211.
- ⁵⁷ Плутарх. Там само, 22.
- ⁵⁸ Там само, 15.
- ⁵⁹ Аппиан. Там само, 112; Плутарх. Там само, 14.
- ⁶⁰ Аппиан. Там само, 112.
- ⁶¹ Флор. Эпитемы, II, 10, 1.
- ⁶² Там само, 10, 7.
- ⁶³ Серторий, 26.
- ⁶⁴ Аппиан. Там само, 110.
- ⁶⁵ Аппиан. Митридатовы войны, 68.
- ⁶⁶ Плутарх. Там само, 24.
- ⁶⁷ Аппиан. Гражданские войны, I, 111.
- ⁶⁸ Плутарх. Там само, 22.
- ⁶⁹ Гражданские войны, I, 113.
- ⁷⁰ Серторий, 25.
- ⁷¹ Плутарх. Там само, 25.
- ⁷² Аппиан. Там само, 113. На це натякає і Плутарх (Там само, 10).
- ⁷³ Так можна інтерпретувати інформацію Аппіана (там само, 113).